

ШЫН

№ 72
(18034)

2011 чылдың
июнь 30,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Шинт-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НАЙЫРАЛДЫҢ ДУГУРЖУЛГАЛАРЫ

Тываның Культура хүннерин — Чечен Республи-
га, Чечен Республиканың хүннерин Тывага эртри-
ринин дугайында Шолбан Кара-оол иле Рамзан
Кадыров дугурушканнар.

Ону Президентизи Тыва
убликаның Баштыңын
ш иштики херектер сайыды
сандр Лобановту бодунуң
денциязынга хуу хүлээп
шкынче чалаан болгаш
аңгы угланышкыннар
ы-биле кады ажилдажыл-
айтырыгларын чугаа-
ннар. Чечен Республиканы
тургузар болгаш ону сай-
дыр талазы-биле регионнуң
чагыргаларының күже-
синниг ажилы хүндүткелди
руп турар дээрзин Шолбан
оол беседа үезинде дем-
эн.

1990 чылдарда шериг хөде-
синнеринин түннелинде
бликага чедирген ажил-
олгаш социал-экономиктиг
алының соонда Грозный
й болгаш чурттакчылыг
даа черлер көскүзү-биле
ынгандыр. Федералдыг
деткимчези болгаш ки-
йи, регионнуң удуртулга-
билдиг чоруу болгаш
зели республиканы бедик
лер-биле сайзырадыр
берген. Амгы Чечен Рес-
са Россия Федерациязы-
үрүн эргелиг кежигүнү
турар» — деп, Шолбан
ол чугаалаан. Чечняның
ээринге хоойлуга чөрүш-
делип турган бандалар-
емиселге Тываның эрге-
камгалакчылары идеп-
киржип келген дээрзин
ың Баштыңы онзалап
лээн.

үскүлежишкиннерге
база бодунуң оолдарын
ен, оларны маадырлар

деп санап тур бис» — деп,
Шолбан Кара-оол демдеглээш,
республикагаалган херээ ЧР-
де Тывадан Шолбан-еузунуң
сургакчылаашында чоруп
турар милия ажилдакчы-
ларынга ужажыры, оларның
турар черини көөр дээнин
чугаалаан. Тываның 48 кижиден
тургускан казшкан отрядының
турар чери Инкалага барып чо-
раанын ол днаткаш, Тыва Рес-
публикадан алган таарым-
чалыг байддарны тургусканы
дээш тус эрге-чагыргала-
рынга өгүп четтиргенин
илереткен.

Президи Рамзан Кадыров
Тываның Баштыңыга өөрүп чет-
тиргенин ереткеш, Тыва Рес-
публика бие Чечен Республи-
када дөм чүүлдер хөй: кайы-
зында да бедик-бедик даглар,
байлак үштер, муң-муң чыл-
дарда туруп келген арга-арыг,
күчүлүг жинер, арыг агаар бол-
гаш чуртакчыларның чаагай
сеткилдик чоруу бар, а ол ыш-
каш чонорның культуразы он-
загай болгаш дылы байлак
дээрзин демдеглээн. «Бистиң
республикаларының найы-
ралы бжыг болур ужурлуг» —
деп, Рамзан Кадыров немээн.

Тываның Культура хүннерин
— Чечен Республикага, оон
соонда Чечен Республиканың
хүннерин Тывага эртирерин
регионнарның удуртукчулары
ыак дугуржуп алганнар. Чогум
кажан эртирерин ажилчын
байдала тодарадыр.

ИТА-ТАСС агентилелиниң
материалдарындан.

КИЧЭЭНГЕЙНИ — УРУГЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ ДЭЭШ...

• Репортаж

Июнь 28-те Россияның Президентизинин чанында
чаш уругнуң эргелеринин талазы-биле Бүрүн
эргелиг төлээзи Павел Астахов Тывага кээп чораан.
П.А. Астаховтуң Сибирьже ажил-агыйжы сургак-
чылаашкыны Красноярск крайдан эгелээн. Июнь
28-те Тывага ажилдап хүнээш, кежээ ол Хакасияже
чорупкан. Чаңгыс хүн найысылал Кызылга ажил-
даан-даа болза, элээн хөй уруглар албан чер-
леринге чедип, ында ажил-амыдыралдың байдалы-
биле ол танышкан.

Өөрүшкүчүс — өпоялар...

Ону Тыва Республиканың
Чазаның Даргазының оралакчызы
Анатолий Дамба-Хуурак, ТР-ниң
Дээди Хуралының Даргазының
оралакчызы Ольга Кольчикова,
ТР-ниң өөредилге болгаш эртем
сайыдының хүлээлгезин күүседип
турар Органа Натсак, социал адыр
талазы-биле өске-даа харысал-
галыг удуртукчулар болгаш хөй
журналистер үдеп чораан.

Кызыл хоорайның уруглар бажыңы

Павел Астахов «Кызыл хоо-
райның уруглар бажыңы» күрүнө
албан черинге бир дугаарында
четкен.

Бо уруглар бажыңында өскүс
болгаш ада-иезинин хайгааралы
чок арткан уруглар чурттап турар.
Ийи кат бажыңның ишти-дашты
арыг-силиг, хөй чечектер болгаш
үнүштерни олурткан. Уругларның
ойнаар болгаш спорт шөлчүгеш-
тери таарымчалыг кылдыр дерит-
тинген болду. Бажыңның ниити
септелгези чылдың-на кылдынып
турары илден. Чадаларның, шала-
ларның дозулааны көрүштүг.

Делгем залда чымчак кресло-
ларда орган бичии уруглар, оол-

дар-биле (3-5 хар
хире) аалчылар менди-
лешти. Ынча хөй кижиги
чедип кээр деп бода-
вааннар-ла боор, уруг-
лар кайгап кагды. «Чү-
нү канчап тур силер,
чээ?» — деп айтырыг-
га олар: «Работаем» —
деп харыылаарга, аал-
чылар каттыржып, чап-
тап ханмады.

Уругларның чурт-
тап турар өрээлинге
келгеш, Павел Астахов
бичии дежурный оол
Толя-биле менди-
лешкеш: «Кайы хире
чурттап тур силер?
Көргүзүп, танышты-
рып көрөм» — деп
оолдан диледи. Эрес-
шоваазы аажок оолчу-
гаш аалчыларны эдер-
тип тайылбырлады:

— Бо удуур өрээ-
ливис-тир. Орунна-
рывыс бо, хеп сугар
шкафыгаштарывыс
бо, чүү-хөө эт-херекселдеривис
шыгжаар тумбочкаларывыс бо.

— Телевизорунар ажилдап
турар бе?

— Ийе, ажилдап турар. Муль-
тикттери, янзы-бүрү каттырынчыг
киноларны, дайын дугайында
киноларны көрүп турар бис —
деп, оол чоргаарал-биле харыы-
лады. Павел Алексеевич хөй кас-
сеталарның аразындан душ бооп
бирээзин алгаш, уруглар чүнү
көрүп турарын сонугарп номчуй
берди.

— Уруглар кандыг кино көрүп
турар-дыр? Бо дискиде бижээн
кинонуң адын ыткыр кылдыр
номчунар! — деп аажок шыгыгып
дужаады.

— Уругларга таарышпас кино-
дур, ийе — дээш, ТР-ниң Дээди Ху-
ралының Даргазының оралакчызы
Ольга Кольчикова кинонуң адын
ыткыр номчурундан ойталады.

— Кым силер?

— Мен ТР-ниң Дээди Хуралы-
ның (парламентизинин) дарга-
зының оралакчызы-дыр мен.

— Кончуг эки-дир. Дээди Ху-
ралдың даргазының оралакчызы
номчуп шыдапас болза, силер ыт-
кыр кылдыр номчуп көрүнерем.
Кым силер?

— Өөредилге сайыдының хү-
лээлгезин күүседип турар мен —
дээш, Органа Натсак база-ла ном-
чувады.

— Мен номчуп берейн, дынна-
нар, че. «Зак биле Мили порно
тырттырып турар». Ажы-төлдө-
риңер кандыг кинону көрүп турар-
дыр?! Оларны каржы чорукка
кижизидип, хан-чин сонугаар
кижилер кылдыр чаңчыктырып
турар киноларны чүге көргүзүп
турар силер?

— Чогум каттырынчыг дээрден
башка, ол кинода үен-даян чүве
база чок боор ийин...

— Коргунчуг чүве чок де. Мын-

**Уруглар бажыңыңа келген чаштар
чыл-чылы-биле ында чурттап турары
хоойлуга дүшпес. Оларның статусун
дораан тодарадыр херек. Уруг аңаа
чүгле бир чыл иштинде чурттаар
ужурлуг, оон ыңай каяа баарын,
канчаар амыдыраарын, кым ол дээш
харысалгалыын баш бурунгаар-ла
тодараткан турар ужурлуг.**

Оол тайылбырлап турар ара-
зында Павел Алексеевич чоорган-
нарны ажып көрүп, оруннаар адаан
бакылап көрдү. Хеп шкафтарының
чамдыктарының эжикирин ажы-
дарга, ээриилдери кошкап калга-
нындан халаңайнып турар болду.
«Чүге мону кылып бербес силер?»
— деп, уруглар бажыңының дирек-
тору Людмила Семдер-ооловна-
дан ол дораан айтырды. «Ам чайгы
үеде шуптузун быжыглап, септел
бээр деп тур бис» — дээрде: «До-
раан кылыңар. Ээриил ээрерден
эккелер, кай, мен ээргилеп бэйн
бе азы?!».

Уругларның телевизор, видео
көрүп дыштаныр өрээли.

дыг киноларны көрүп-көрүп алгаш,
элээдилер, ол хамаанчок бичии б
харлыг оол безин ачазын өлүрүп
каар таварылга болду чоп. Ону
чаш кижиги кайыын көрүп алганы?
Мындыг кинолардан болбайн кан-
чаар — деп, дарга барык килең-
нээр чыгыры хараадаан сеткилин
илеретти.

Республиканың уруглар бажыңы

Улаштыр «Республиканың
уруглар бажыңы» күрүнениң ка-
дык камгалал албан черинге кел-
дивис.

(Уланчызы 2-ги арында).

КИЧЭЭНГЕЙНИ — УРУГЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ ДЭЭШ...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Уругларның удуур өрээлинде хөй артык чүүлдер турарын ол эскерип, хеп чуур порошок, картон коробаларны тыпты. Улуг картон хааржакчыгаштар таакпы хаптары болду. «Картон саазынны азы хааржакчыгаштың бодун ажыглаар дээн болзунарза, оода бо даштында «Сигареты» деп бижин чүге ап каап болбазыл? Адыр-тынмас чүве болза, кырындан өске саазын-биле чыпшырып болгай. Черле ынчаш уругларның удуур өрээлинге артык чүүлдер турбас ужурлуг» — деп, Павел Алексеевич уруглар бажыңының ажилдакчыларынга шыңгы сагындырды.

Өртке удур хемчеглер алдын-майн турарын ол дораан шүгүмчүледи, чүге дизе кежи сойлууга калган электри сывырындактары, авариялыг байдалда электрелиг хөнек дизе-ле, чедер-четпестерни дарга доп-дораан эскерип каар болду.

Школа-интернат

Чоокку Каа-Хем суурда школа-интернат. Өөредилге чылы доозулган болгаш, баштай-ла уругларның чурттап турары интернатты П.А. Астахов сонугарп көрдү. Делгем коридорда оолдар стол теннизи ойнаан турлар. Москвадан аалчы шупту өрээлдерни кезип хынады. Маңаа чаржынчыг чүве чүү болганы дээр, удуур өрээлдерде матрацтарның байдалы коргунчуг болган: матрацтар хап чок, ында янзы-бүрү бижиктерде чүнү дугайында биживзэн дээр!

Чолаачы-даа болур чадавас сен...

Эки чүве чүл дээр, сөөлгү он чылды алгаш көөрге, өскүс уругларның саны эвээжеп турар. Оон мурнунда чылдарда школа-интернатка 500 ажыг өөреникчилер тургулаан болза, ам интернатта 120 уруг бар. Чайгы үеде олар төрөлдөргүлүнчө дыштанып чоргулай баар. Ынчалза-даа өскээр чоруур күзел чок ийикпе, азы баар чери чок уруглар интернатта чурттап турарлары бо.

Уругларның чурттап турар байдалы эки дээрзин эскердивис.

Телевизор, компьютер, ойнаар де-риг-херекселдер четчир. Илерзэн үүрмек четпестер дээр-ле, ажылдакчыларның кичээнгей чогу, хүлээлгезин чогуур деңгелде күүсетпейн турары деп түңнөп болур.

— Бо уруглар албан черлериниң удуртукчуларынга, мен болза, шыңгы донгулданы бээр ийик мен. Уругларның эрге-ажыы дээш бүгү күжүн, билиин берип ажылдаар ужурлуг. Кайызы-даа аныяк удуртукчулар-дыр, моон сонгаар чогуур деңгелге ажылдап, арга-дуржулганын улам бедидери чугула — деп, Павел Астахов чугаалады. Шыңгы аалчызынга уруглар бажыңарының, «Сайзырал» төвүнүн, школа-интернаттың башкылары уругларның боттарының кылган ажылдарын: чураан чуруктарын, чонар-даштан чазаан чүүлдерин белекке берди.

Школа-интернаттың даштында девискээрге П.А.Астаховка ийи херээжен, бир эр кижини уткужуп келди. Олар бо школа-интернаттың каш чыл бурунгаар доозукчулары дээрзи билдине берди. Бирээзи бичии уруун эдиртип алган болду. «Чурттаар оран-сава хамаанчок, кирер чер тыппастадыыс. Биске дузалап көрүңер. Кымга-даа баарывыска, херекке албас, хөй аазаашкыннар кылыр-дыр» — деп, ыглажып тура, херээжен улус чугаалады. Эр кижини база 28 харлыг, ам-даа чурттаар чер чок болду. ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Органа Натсак бо кижилерниң айтырыын яамыга чугаалашкан,

наар баарыл. Бистер болзувусса, ада-иевис бажыңынча чана бээр-ле болгай бис. Мында чедип келгени эки-дир. Түр када-даа болза, оларга өрээлдерни берип кааны эки-дир. Мындыг меңээ дужуп шыдаваан өскүс уруглар — доозукчулар та чеже чүве, бо айты-

Школа-интернаттың доозукчулары дыжылып турары.

рыгны черле шыңгы сайгарып көрүңер — деп, Павел Астахов удуртукчулардан негеди.

Ховалыгларның бажыңы

Коммунистическая кудумчу-зунда хөй ажы-төл азырап алган Михаил биле Светлана Ховалыгларның бажыңы. Павел Астахов оларга келгеш, бажыңны эргий кезип, көрүп сонугарды. Оон мурнунда огород турган девискээринде бажың тудуп алган, ам огород өстүрер чер чок, участок талазы-биле айтырыгны шиитпирлээринге дузалажырын Ховалыглар диледи. Хоорайның өөредилге департаментизиниң социал ажылдакчылары хоорай чагыргазына ол айтырыгны тургузарын аазаан. ТР-ниң Дээди Хуралының бо айтырыгга хамаарыштыр хүлээп алган хоойлузунда хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерни чер-биле хандыраы көрдүнгөн, ынчалза-даа хөй ажы-төлдү азырап алган өг-бүлелер олче кирбээн болган. Ынчангаш Дээди Хурал ол хоойлузун эде ажылдап кылыр ужурлуг дээрзин аалчы чугаалады.

Ховалыглар боттарының ийи ажы-төлүгө немей алды уругну азырап алган — ам сес ажы-төлдүг. Оларының эң улуу 11-ги класс-ты доозупкан, ам профессионал-техниктиг училищеде өөренип турар. А ийи уругну оон мурнунда ада-иелери алымнап алгаш барган дээрзин тайылбырладылар.

Ховалыглар чайгы үеде бажыңында чедир кылдынмаан чүүлдерни кылып, септелге чорудуп турар болду. Уругларның арыг-ланыр өрээлин ажылгалга кири-риниң кырында келген. Оолдар компьютер-биле ажаанзыраан турлар. Чайгы үеде көдээже уругларын эдирткеш, дыштанып чоруптар улус-тур. Ховалыгларның хүндүлел бижиктерин ханада аскап каан. ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун, өөредилге болгаш эртем сайыды турган Петр Морозовтун, Кызыл хоорайның өөредилге департаментизиниң дизе-ле, эмгекжок.

Республиканың бүгү кожуунна-рындан арга-сүме алыксаан кижилер Ховалыгларга кээп турар. Оларга тускай семинарларны эр-тирип, арга-дуржулганын солчуп турарын аалчызынга чугааладылар. Буяңныг үүлени чогуруп турар өг-бүлени бүгү талазы-биле деткирин республиканың удуртукчу-ларыннан дилевишаан, чедишкын-нерни, аас-кежикти күзээш, аалчы байырлашты.

«Адт хүлээлгезинге шыңчызы дээш» медаль-биле (20 чыл) унаткан. Бежен ажыг ажылдарның болгаш монографи-ларнатору.

СПРАВКА. П.А. Астахов Москва хоорай

1966 чылда төрүттүнгөн. Юридик-термнерниң доктору. 2009 чылдың декабрь 3-те РФ-тиң Президентизиниң доктаалы-би-Россияның Президентизиниң чанында ча-уругнуң эргелериниң талазы-биле Бүрүн эргел-төлээзинге томуйлаткан. Ол РФ-тиң Хөй-ни-палатазының кежигүнү. «Россияның хүндүл-а-адвокады» (2011 чыл) хөрек демдээниң бол-га

«Сүбей» спорт комекизи

Тыва Республиканың аныяктар херектериниң болгаш спорт сайыды У.С. Ар аалчыны уткуп алды. Универдыг залда ол хүн ол шакта чайгыштанылга лаге-риниң уругларынап турар бол-ду. 25-25 өөжкчилерлиг ийи отрядтың уруг, оолдары стол теннизи, бут бөү ойнаан, янзы-бүрү тренажериг-херексел-деринде ойнааңлар. Өске бир

Таныжып алыр бис бе?

отряд дошта конькиин.

— Кайы хире конькээр эвес силер, көргүзүп көрүңер, уруг-лар — деп, аалчы дилге, тренер башкызы Наталья Алгановна Хомушкунун аайы-бе уруглар конькилеп, шаптаразына оя маңнажып, боттары амырап көргүстүлөр.

П.А. Астахов биле С. Ондар аразында ажыл-агый чугааны кылды.

Чазак Бажыңына

Төнчүзүнде Павел Астахов Чазак Бажыңына хоойлудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчулары-биле хурал эрттирген. Ыналда кылып келген сургакчылаашкы-нынга дузалашкан удуртукчуларга, коллегаларына өөрүп четиргенин ол илеретти. «Хыналда кылып четкен черлеримни алыр, Тыва Республика 62 дугаар регион-дур. Ынчангаш ол-бо черле-биле деңнеп, силерде уругнуң эгелери дээш ажыл кайы хире чоруп турарын үнелээр, шүгүмчүлээр, деннээр, арга-сүме када эргем бар» — деп, ол чугааны эледи. Уруглар-биле ажылдаашкынын,

оларның эргелери дээш хөй-рыгдал үндүрбейн барып болу-нуң бүгү арга-шинээ республика-бар дээрзин ол демдеглээн. Ч-дээрге тыва чон культура, ча-чаңчыл, өг-бүлө, аймак-төрөл-дышкаш байлак чаңчылдарын-дирбээнин онзалап демдеглэ-Анаа даянып улуг ажылды эгелз-эки түңнелдерни чедирип алы-нын аргазы бар дээрзин саг-дырган. Ынчалза-даа Рос-Федерациязының өске реги-нары-биле деңнээр, ылаң-мурнуу болгаш төп регион-биле деңнээр, Тыва Респ-ликаны уругнуң бүрүн эргеле-амыдыралга боттандыраын-талазы-биле чыдып каап ту-дээрзин ажы-биле чугаалаан. Ажыл талазы-биле семинар-«төгерик столдар», эртем-ши-лел конференциялары өске-гионнарда шагда-ла эгелзэн, чаңгаш оларның ажылы шууд-Оон аңгыда кадрлар айтырыын-шиитпирлээриниң чугулазын ай-кан. Ажыл чок арткан хөй хоо-башкыларның күжүн, билиин, а-дуржулганын ажыглаар херек.

«Уруглар бажыңына кел-чаштар чыл-чылы-биле ы-чурттап турары хоойлуга дүүш-Оларның статусун дораан то-радыр херек. Уруг аңаа чүгле-чыл иштинде чурттаар ужу-оон ыңай кааа баарын, канч-

амыдыраарын, кым ол да-харысалгалыын баш бурунга-ла тодараткан турар ужурлуг-деп, ол чугаалаан.

Парлалга конференциязы

Журналистер-биле парла-конференциязынга оларның-нуургаан айтырыгларынга П.А-тахов харыылаан. Россия-даштыкы чурттарның кижил-бичии уругларны азыранд-берип турарының айтыры-хамаарыштыр П.А. Астахов-бодалын журналистер айтыр-Кайы чурт уругну азырап ап ту-болдур, ол чурт-биле Россия-таланың дугуржулганын ча-ужурлуг. Бичии уругларга ха-рыштыр кем-херек үүлгедил-леринге кеземчени күштелди-ыңдыг кем-херек үүлгедигл-дээш кеземчени, каш-даа-эрткен болза, онаар ужурлуг-ол харыылаан.

П.А. Астаховтун бистин-публикаже сургакчылаашкы-ажыктыг үре-түңнелге чеди-дээрзинге идегел улуг.

Светлана БАЛЧЫ
Ренат САНГЫ-БАДРАН
тырттырган чуруктары.

ЭРТКЕН ҮЕЖЕ ХАЯ КӨРГЕШ...

(Сактыгышкын)

Мөңгүн-Тайга кожуунун «Мөген-Бүрен» совхозундун тургустунганын бээр 45 болган. Ук совхоз баштай Мөген-Бүрен аттыг оз болуп, 1966 чылдың июнь 4-те тургустунган.

ын» колхозтан «Мөген-аңгылап, колхоз тургу-Тыва АССР-ниң ынчангы ыл-агый яамызының са-гаар Дунгаарович Лаас-аан комиссия кээп, кол-гускаш, оон даргазын, алистерин чонга таныш-адылаткан. Оон дарга-глур-оол Иргитович Та-рны, оралакчы даргазын-ш кол мал эмчизинге-нну, кол бухгалтеринге-енни, кол зоотехникнге-оолду, тудуг бригади-С.Шожалды, кол инженер-С. Болдугну, колхоз баш-иниң кежигүнүгө мурнак-ин Х.И. Минчейни бады-тарның чамдыызы амгы-авыста чок-даа болза, ажил-ижиниң түңнелдери көскү, төрөөн чериниң-ының таваа болуп арткан. ылдыр тудуг талазы-биле С.Х.Шожалдың удуртул-е кылган даш складтарны, чугаалаарга-ла, четчир-колхоз баштаар чер ке-ринден Х.Н.Минчей угбай, кен ам-даа аравыста ажи-мал өстүрүп берип, арга-кадып, үлегер-чижээн-чоруур.

Мөген-Бүрен хем ереңнээш...

козтуң амыдыралы хой-азы-биле эгелзэн. Дарга-кадыкшылының байдалы-н орнунга ажилдап турган жыл кидин түлүк чоруп-еде Мөген-Бүрен хемниң-дып, дажааш, хем иштиниң-ын, көвүрүглерин үрөп-ындан колхоз улуг кога-

рал, чидиригге таварышкан. Кол-хозка өг ыяжы кылып берип, чонга ачы-буянын чедирип чораан үнү-чок Саая Аракчаа (чон аразында ады Дүлей-оол) суурдан ырак эвесте Кызыл-Эрик деп черден тал кезип чорааш, сугга дүшкен. Суг улуг болгаш дилээшкннер түңнел-чок болуп арткан...

Улуг дарганы хүлээп алганывыс

Тоолайтының кыргылда пункту-зунга Шегетей бригаданының хоюнуң кыргылдазы адалталып турда, Тыва АССР-ниң сайыттар чөвүлелиниң даргазы Михаил Клаевич Мендүме кээп, чон-биле ужурашкан. Баш бурунгаар дугур-жуп, белеткеп алганывыс езугаар Ленин ордениниң эдилекчизи, сар-лык кадарчызы Михаил Чыдымчап-овичиниң фермазынга кежээки саалда үезинде дарганы чедире бердивис. Дарга машинадан дүш-кеш-ле, саанчылар аразында бар-ды. Олар-биле чугаалашкан соон-да Михаил Көже-биле хол тутчуп мендилешкеш: «Мени Михаил Клаевич дээр, Силерни Михаил Чы-дымчапович дээр-дир, атташ эр-лер-дир бис, кайывысты-даа Миша дээр» — дээш, хөглүү кончуг кат-тыргылады. Өгге ол дөр бажынга маспактандыр олурупкаш, таваар эъттеп, шайлап, Михаил, Байыр, Херли, Бадарчы суглар-биле ча-зык хоорешти. Оон соонда бистер боттарывыстың белеткеп алган кон-цертчижевисти бараалгаттывыс.

Даартазында «Малчын» кол-хозтуң партия активиниң хуралыңче эртежик-ле халкан бис. Бо удаада даргавыстың аажы-чаңының бө-дүүнүн, чон-биле чугаалажып би-лирин, кижилерге эвилең-ээлдзэн,

бүгү ажил-агыйны долгандыр сай-гарып бодап чоруурун магададым. Улуг дарга-биле кады чоруп, ону тыва чемниң бүгү дээжизи-биле хүндүлөп турган хиремде, барып-барып, тарбаганың Шегетейниң тарбаганының эдин сонуургатпаа-нымны кайгап, ам-даа бодумну ол дээш чектеп чоруур мен.

Сиген кезилдези — солун, хөглүг ажил

Бүгү колхозчуларны сиген белеткелинче хаара тудуп, а дыш-таныр хүннерде школа, албан организация черлерин, суурнуң чонун шефтедип турган бис. Суур чоогунда Кызыл-Эрик, Ээр-Дыт-Бажы деп черлерге кажан-даа туруп көрбзэн, бирээзи 20 тонна, а өскези 21 тонна кончуг улуг сарааттарны шефчилер күжү-биле тургускуладывыс.

Ынчан машина оруктарын, кан-чап-даа тургаш, чүк-чүкче кылыры бирги чергениң айтыры деп билип турган мен. Ылаңгыя ырак мал-чыннар-биле аргыжылга орукта-рын ажадыры негеттинип турган. Ол ажилды организастаарынга партия эге организациязының секретары С.Б.Шырап, тудуг бригадир С.Х.Шожал, Мөген-Бүрен школазының директору Х.А.Маныш-оол улуг дузаны көргүскен. Колхозка чүгле үлөшкө алганывыс ГАЗ-51 (дорт), ЗИЛ-157 (бир) машиналар турган. Оларны колхозтуң баштайгы чолаачылары Чанзы Салчак, Хөлээз Успун, Калбак Комбу, Мижидек, Мөңге Иргиттер мунуп турган. Орук чок черге кызымаккай ажилдап тур-ганнар. Бистин дериг-херекселвис чүгле ломнар, кускун-хаайлар, узар, тевер хүүректер — ол-ла чүве.

Көрей дайынының киржикчилери

Суур дужунда Кара-Хая деп кончуг хаялыг орукту казып туру-вуста, көрей дайынының киржик-

чизи Хертек Доржу солагай холу-нуң салааларын калбак дашка кыс-тырыпкаш, чүрээмейлеп: «Чер, дээр саргарып тур!» — деп деви-дээрге: «Көрей дайынының кир-жикчизи кижиги ындыг бичин чүвеге канчап балыырганыр чүвөл, Хер-тек?» — деп, оон-биле Көрейге болган дайынга киржип чораан Кечил Хертек баштактаны аарак чугаалаан. Оон соонда кээп оозу-нуң човуурлаары чидип, чүгээртей бергенин утпас мен ийин.

Ийи кодан алдан ажыг кижини чөмгерипкен

Бир-ле катап Аспаты деп черге баар орукту казып турувуста, кол-хозтуң аш-чем складының эрге-лекчизи Хертек Чамбал этт алы-рын утупкан болган. Харын-даа болза шефчилерниң бирээзи баш-кы оол тозовка боо ап чораан. Оолдар Аспаты бүүрезин ол-бо сегиртип тургаш, ийи тоолай боо-лап эккелгеннер. Оларның эди-биле школачыларның хүнезин кылдыр ап чорааны консервала-рын холуп тургаш, буруулуг кижиги Чамбал улуг паш долдур быдаа хайындырып, алдан ажыг кижини тоттур чөмгерген болгай.

Тотпаан-даа, төтпээн-даа

Дараазында Мөген-Бүрен хем-ниң иштин өрү оруктар кылып эге-лзэн бис. Кызыл-Эриктин, Чарыс-Аксының, Суглаар-Боом баарының оруктары доозулган. Дыттыг-Арыг бажындан Шөйүк-Дыт белинче орук үндүрери эң-не берге болган. Дыттыг-Арыг бажындан даг өрү кайыын эгелеп казарын партия эге организацияның секретары С.Б.Шырап, тудуг даргазы С.Х.Шо-жал-биле аравыста сүмележи, маргыжып эгелзэн бис. Ол ийи даргам орукту дорт үндүрер дзэн, а мен одуртур казарын чугаалап

турган мен. Ынчан тургаш: «Чеже-даа оралакчы дарга болзумза, улуг улус-биле чөрүлдежип канчаар ону» — деп бодааш, оларга дүжүп берипкен мен.

Сүртенмей деп черде кошкар кадарчызының аалындан холу сынган кошкар эккелгеш, повар-ларга дөгерткеш, ол хүн эки ажил-даан кижээ шаңнал кылдыр бээрин чарлааш, ужазын тускай дүлдүрүп каан мен. Чаа каскан Кызыл-Оду-руглап Х. Дадар-оолдуң бб-зы тура дүшпейн маңап кээрге, аңаа кош-кар ужазын байырлыг байдалга тудускан бис. Чөмөннип турувуста, школачылар байтык, улуг улус безин кошкар эдин чип, оон мү-нүн шоолуг-ла ишпедилер. Хойга катпаан-даа болза, улуг кошкар эди бир янзы чыттыг боорга, улус чип чадааны ол. Ол кошкар эдинге тотпаан-даа, төтпээн-даа бис ийин.

Хөй кижиги күжү кончуг-ла

Колхозчуларның болгаш шко-лачыларның күжү-биле кандыг-даа техниканың дузасы чокка «Мөген-Бүрен» колхозтуң девискээринге оруктар ажыттыганы. Мен ол орук-тарны кылдырып турган үемде: «Хөй кижиги күжү деп чүве кончу-ла-дыр» — деп боданган мен.

Малдың бүгү чүзүнүнүн баш саны өзүп, чаа чуртталга бажың-нары, оруктар, көвүрүглер, мал ка-жаалары немежи-ле орган. «Мөген-Бүренниң» колхоз даргазы Ч.И.Тарын-Базыр кадыының аайы-биле ажилындан халашкан. Оон орнунга Новосибирскиниң партия школазын дооскан аныяк дарга Ө.С.Хертек ажилдап келген. Шак ынчаар «Мөген-Бүрен» колхоз хүнден хүнче бурунгаар хөгжүп орган. Оон аңгыланганы Мөңгүн-Тайга районун катап тургустуна-рынга улуг идиг болганы чугаажок.

Кара-оол УСПУН,
күш-ажылдың хоочуну.

Чылдар болгаш кижилер

ЧОНУНУҢ АРАЗЫНДА ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ

Вера Оюновна Андреева 1941 чылдың май 20-де Суглуг-Хемге гылдаа Хырбыжаевич болгаш Десимаа Ашак-ооловна-нарның өг-бүлезинге чаңгыс уруу болуп төрүтпүнген. Ак-иктиң, Элегес-Аксының, Ильинканың, Туранның школала-га аңгы-аңгы чылдарда өөрөнгөш, Кызылдың дугаары 2 ланы дооскан. Школага өөренип турган чылдарында бичин-а чайгаар-ла өөрөдилгеге салым-чаяанның, сонуургалдыг, ымаккай, чүткүлдүг, үргүлчү ном туткан чоруур өөреникчи-ан. Школазын дооскан соонда А. С. Пушкин аттыг библиоте-ың 1 чылдыг курузун доозуп алгаш, 1960 чылда Сесерлигге-ажылчы базымнарын эгелзэн. Ажил берге-даа болза, Вера-овна тура дүшпейн, харын-даа сонуургалы улам бедип, ымаккай ажилдап турган. 1961 чылда комсомолчу путевка-е Өвүрнүң Торгалыгже ажилын уламчылап чорупкан.

атпаанда Вера Оюновна-ир-оол Төкпен-оолович-ев-биле салым-чолун кат-рып, өг-бүлени туткаш, оол-а болганнар. Маадыр-оол-оолович — хой чылдар иш-ажылдап чораан дуржулга-акторист. Ада-ие оглун тө-кижизидип, амыдыралдың-и оруунче кирип, эртеме-ге өөредип каан. Ол 5-ки-дтың токары. Керни Анза-ровна Андреева — радио-атура монтажниги. Чаңгыс-иң ажы-төлү 4 кыс, 6 оол-бүлө суурда хүндүткелдиг, олиг өг-бүлелериниң бирээ-

зинге хамааржыр. Чырык чер кырынга дески амыдырал каяа турар. Өөрүшкү, муңгарал, аарыг-аржык... дээш, чүү турбас дээрл. Вера Оюнов-наның өөнүн ээзи аарааш чок болган. Муңгаранчыг салым-чолга алыспайн, ундаравайн, ажи-төлүн, уйнуктарын өстүржүп, кижизидип, карактажып чоруур кырган-ава.

Вера Оюновнаның ажилдаваан черлери чок, а 2007 чылга чедир Ээрбектин библиотеказынга арга-дуржулганын үлөжип, аныяк-өс-кенни номга сундулуг болурун-чаңчыктырып ажилдап келген.

Оон хар-назыны чеже-даа ул-

гады берген болза, кызымаккай ажилдап чораан. Библиотеказынга «Хоочуннар клуу», «Эней», «Чаа чүс чылдың чидиг айтыры» — нар-комания, «Библиотека — чорга-ралым», «Күш-ажылдың хоочунна-рының булуңу»... дээш, оон-даа өске кылган булуңнары хөйүнү со-нуургалын болдурган. Бодунуң 30 чыл ажилдаан юбилейинге турас-каадып, «Номнар марафонун» эрт-тиргениниң түңнелинде библиоте-каның курлавырынче 180 ном кирген.

2000 чылда «Чаа бир чүс чылда — чаа библиотекарь» деп конкурс-ка киришкеш, «Ажылынга бурун-гаар чүткүл» деп атты чаалап ал-ган. Ол-ла чылын Кызыл кожуун-нуң 25 чыл оюнга тураскааткан «Кызыл кожуунунуң хүн бүрүде амыдыралы» деп Ээрбек суурнуң организацияларының ажылының дугайында альбому ажилдап кыл-ган. Ону утка-шынарлыг, солун кыл-ганы дээш Улуг Хуралдың Хүндү-лел бижии-биле шаңнаан.

2002 чылда «Ээрбектин тергийн номчукчузу» деп солун мөөрейни эрттирген, аңаа чергелештир эртип турганы аттестацияга бодунуң ажылының дугайында реферат би-

жээш, ону «эң эки» демдекке ду-жааган. Тываның 60 чылынга ту-раскааткан «Азия чүрээ бурун Ты-вам» деп кежээ-концертти эрттир-ген. 2005 чылда Кызыл кожуунуң 30 чыл оюн таварыштыр «Дээр адаанда музей» деп делгелгеге Ээрбектин төөгүзүн бижзэн. Ол-ла чылын Ээрбек суурнуң тургус-тунганындан бээр 100 чыл оюн та-варыштыр бодунуң ажылын «Би-блиотекарьның чогадыкчы ажылы» деп делгелгеге көргүскен. Оон-ыңай «Эрнин эрзиз», «Ситец ба-лы», «Тиилелге хүнү»... дзэн ыш-каш солун кежээлерни, мөөрей-лерни эрттирип турган.

Вера Оюновна Культура яамы-зындан, кожуун чагыргазындан, Ээрбек сумузундан, Пушкин аттыг библиотекадан хүндүлел бижиктер, дипломнар-биле каш удаа шаң-надып турган. 1985 чылда «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле, 1989 чылда «Номга ынакшыл» деп диплом-биле, 2000 чылда «Үр чыл-дарда үре-түннелдиг ажылы» дээш 2002 чылда Улуг Хуралдың Хүндү-лел бижии-биле, 2005 чылда Ээр-бек сумузунуң тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга эки ажылы дээш Ээрбек суму чагырга черин-

ден болгаш кожуундан хүндүлел бижиктер, 2006 чылда РФ-тиң «Хоочуннар шимчээшкнниң сай-зыралынга идепкейлиг ажил-чору-дугазы» деп Хүндүлел бижиктер-биле шаңнадып чораан дээрге-ле, Вера Оюновнаның эки ажылының түңнели деп чүве оон көстүп турар.

70 хар дээрге улуг хүндүткел-диг назын-дыр. Амыдырал-чурт-талгага дорт, каалама орук каяа турар, шуужуп эрткен 70 чылдар иштинде чүнү кылбаан, көрбзэн дээр. Тыва чонунуң «көрбзэн чүве-зи чок, көдүрбзэн хонзэ чок» деп үлегер сөзүнүн ханы утка-шынары Вера Оюновнага хамаарышкан деп болур. Ынчангаш Вера Оюновна-ның 70 харлаан оюнда бүгү-ле чүүлдерге экини, аас-кежикти күзеп, дараазында одуругларны бараалгаттым:

70 харны ажып эрткен
Чечен-мерген, сергек-омак,
Арбын чонунг, ажи-төлдүг
Вера Оюновна Андреевага
Ам-даа узун назылаарын
Амыр-кадык чаагай боорун,
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Амы-хуумдан күзеп тур мен!
Лориса СААЯ.

Ээрбек суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2010 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
2011 чылдың июнь 15-те хүлээп алган

1 чүүл

1. Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун (моон ынай — Фонд дээн) 2010 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында отчетту орулгалар талазы-биле 1 813 463,0 муң рубль түңгө, чарыгдалдар талазы-биле 1 810 546,7 муң рубль түңгө, (Фондунун бюджетинин профициди) орулгаларны чарыгдалдардан 2 916,3 муң рубль түңгө ажып турар кылдыр дараазында кол-кол көргүзүлгери-биле бадылаар:

1) Фондунун 2010 чылда бюджетинин чедишпес кезээнин иштиги акшаландырышының дөстөрүн бо Хоойлуга 1-ги капсырылга езугаар;

2) Фондунун 2010 чылда бюджетинин орулгаларын бо Хоойлуга 2-ги капсырылга езугаар;

3) Фондунун 2010 чылда бюджетинин чарыгдалдарының структуразын бо Хоойлуга 3-кү капсырылга езугаар.

2 чүүл

Фондунун акша-хөреңгилеринин 2011 чылдың январь 1-же шилчезин артышының хемчээлин 5 150,3 муң рубль түңгө доктаадыр, оон иштинде:

1) 163,5 муң рубль түңү медицина ажыл-дакчыларының Федералдыг даңзызынче кирир ужурлуг участоктарның терапевт эмчилеринге, участоктарның педиатр эмчилеринге, нити практика эмчилеринге (өг-бүлө эмчилеринге), участоктарның терапевт эмчилеринин, участоктарның педиатр эмчилеринин, участок эмчи сестраларына, нити практика эмчилеринин (өг-бүлө эмчилеринин) участок эмчи сестраларына акша төлевири кылыры-биле фондунун бюджетинче чоруттунган акша-хөреңгилер;

2) 4 986,8 муң рубль түңү ыяап-ла медицина камгаладылганын баазалыг программанын иштинге Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр программанын күүседири-биле фондунун бюджетинче кирген акша-хөреңгилер.

3 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2011 чылдың июнь 22
№ 737 ДХ-1

«Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2010 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында»
Тыва Республиканың Хоойлузунга 1-ги капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2010 чылда бюджетинин чедишпес кезээнин иштиги акшаландырышының дөстөри

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкенин кодтары	Акша-хөреңгинин дөстөрүн ады	Түңү (муң рубль-биле)
000 01 00 00 00 00 0000 000	Бюджеттеринин чедишпес кезектеринин иштиги акшаландырышы-кынарарының дөстөри	2916,3
000 01 05 00 00 00 0000 000	Бюджет акша-хөреңгилеринин учедунун талазы-биле агар саннарда артып калган акша-хөреңгилеринин өскерлишкини	2916,3
000 01 05 02 00 00 0000 500	Бюджеттеринин өске артып калган акша-хөреңгилеринин улгадыры	2916,3
395 01 05 02 01 09 0000 510	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринин өске артып калган акша-хөреңгилеринин улгадыры	2916,3
000 01 05 02 00 00 0000 600	Бюджеттеринин өске артып калган акша-хөреңгилеринин эвээжээри	0,0
395 01 05 02 09 0000 610	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринин өске артып калган акша-хөреңгилеринин эвээжээри	0,0

«Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2010 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында»
Тыва Республиканың Хоойлузунга 2-ги капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2010 чылда бюджетинин орулгалары

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкенин кодтары	Орулганын ады	Түңү (муң рубль-биле)
1	2	3
392 1 02 02110 09 0000 160	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринче кирир санап турар ыяап-ла медицина камгаладылганын камгаладылга дадыырлар	218 569,8
182 1 09 09040 09 0000 110	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринче кирир санап турар чаңгыс аай социал үндүрүг	24 894,5
182 1 05 01000 00 0000 110	Үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системанын ажылгааны-биле тыртар үндүрүг	5 807,3
182 1 05 01010 01 0000 110	Үндүрүг оонаар объектизи кылдыр орулгаларын шилип алган, үндүрүг төлекчилеринден тыртар үндүрүг	2 341,8
182 1 05 01020 01 0000 110	Үндүрүг оонаар объектизи кылдыр чарыгдалдарының хемчээлинге эвээжеттинген орулгаларын шилип алган үндүрүг төлекчилеринден тыртар үндүрүг	1 222,0
182 1 05 01030 01 0000 110	Күрүненин бюджеттен дашкаар фондуларының кирир санаар эң биче үндүрүг	2 005,1
182 1 05 01040 02 0000 110	Үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен	238,4

182 1 05 02000 02 0000 110	системанын ажылгап турда, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырырынга патентилерге бергенинден орулгалар	4 598,5
182 1 05 03000 01 0000 110	Ажыл-чорудулганын чамдык хевирлеринге оонаган орулгага чаңгыс аай үндүрүг	31,8
182 1 09 08050 09 0000 140	Чаңгыс аай көдээ ажыл-агый үндүрүг	59,9
395 1 02 02070 09 0000 160	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының дадыырлар талазы-биле чедир төлөвезэн акшалар, хөөлөр болгаш торгаалдар	7 114,3
395 1 16 20040 09 0000 140	Ажылдавайн турар чурттакчыларның ыяап-ла медицина камгаладылганын дадыырлар талазы-биле чедир төлөвезэн акшалар болгаш хөөлөр	143,8
395 1 16 21090 09 0000 140	Күрүненин бюджеттен дашкаар фондуларының дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулганын болгаш ыяап-ла медицина камгаладылганын тодаргай хевирлеринин дугайында бюджет хоойлужудулганын (ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринин кезээнге) үрээни дээш тыртар акшалар (торгаалдар)	197,4
395 1 16 32000 09 0000 140	Кеземче херектерин кылганы дээш буруудаттырып турар кижилерден тыртар болгаш когараан эт-хөреңгинин орнун эгидери-биле ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринче кирир санап турар тыртар акшалар (торгаалдар) болгаш өске-даа түңнөр	15 584,6
395 1 17 06040 09 0000 180	Бюджет акша-хөреңгилерин хоойлудан дашкаар азы тускай сорулгазыннан өскээр ажылгаанының түңнелинде чедиртинген когаралдың орнун тургузарына оонап турар тыртар акшалар (ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының кезээнге)	4 685,4
395 1 19 06024 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринче өске-даа үндүрүгден эвес кирилделер	-298,0
395 1 19 06080 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринден, эрткен чылдарның, тускай сорулгалыг субсидияларының, субвенцияларының болгаш өске-даа бюджеттен дашкаар трансферттеринин артышыны эгидери	-340,1
395 2 02 05201 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринден Ыяап-ла медицина камгаладылганын Федералдыг фондузунун бюджетинче эрткен чылдарның тускай сорулгалыг субсидияларының, субвенцияларының болгаш өске-даа бюджеттен дашкаар трансферттеринин артышыны эгидери	83 835,0
395 2 02 05700 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринге участоктарның терапевт эмчилеринин, участоктарның педиатр эмчилеринин, нити практика эмчилеринин (өг-бүлө эмчилеринин), участоктарның терапевт эмчилеринин, участоктарның педиатр эмчилеринин, участок эмчи сестраларының база нити практика (өг-бүлө эмчилеринин) участок эмчи сестраларының чедирип турары немелде эмчи дузазын көргүзеринин саңхөө хандырылганын шилчидип турары Россия Федерациязының субъектилеринин бюджеттеринин акша-хөреңгилери	1 142 432,0
395 2 02 05802 09 0000 151	Ажылдавайн турар хамаатыларның ыяап-ла медицина камгаладылганын Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринге дамчыдып турар Россия Федерациязының субъектилеринин бюджеттеринин акша-хөреңгилери	297 134,9
395 2 02 05805 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын баазалыг программанын иштинге ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр программанын күүседиригге Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринге дотациялар	5020,6
395 2 02 05809 09 0000 151	Стационар албан черлеринде келген өскүс уругларның болгаш берге амыдырал байдалында турар уругларның диспансеризациязын эрттиреринге Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринге субсидиялар	3 991,3
	Ажылдап турар хамаатыларның немелде диспансеризациязын эрттиреринге Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларының бюджеттеринге субсидиялар	1 813 463,0
	Шупту орулгалар	

«Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2010 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында»
Тыва Республиканың Хоойлузунга 3-кү капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2010 чылда бюджетинин чарыгдалдарының СТРУКТУРАЗЫ

Чүүлдеринин ады	Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкенин кодтары					Түңү
	Мин	Рз	ПР	ЦСР	ВР	
Өске нити күрүне айтырыллары	395	01	14			29 884,4
Тургустунган хүлээлгелер адырында удуртулга болгаш башкарылга	395	01	14	001 00 00		29 884,4

үрүнениң бюджеттен даш- фондуларының эргелел нарының Аппараттары	395	01	14	001 55 00	29 884,4
үрүнениң бюджеттен даш- фондуларының эргелел нары	395	01	14	001 55 00 270	29 884,4
адык камгалалы, күш-куль- болгаш спорт	395	09	00		1 780 662,3
мбулаторлуг дуза	395	09	02		92 812,3
оциал дуза	395	09	02	505 00 00	9 011,9
ационар албан черлерин- эп турар өскүс уругларның аш берге амыдырал бай- а турар уругларның дис- еризациязын эрттирери	395	09	02	505 21 00	5 020,6
оциал төлевирлер	395	09	02	505 21 00 005	5 020,6
ажылдап турар хамаатылар- немелде диспансериза- зын эрттирери	395	09	02	505 24 00	3 991,3
оциал төлевирлер	395	09	02	505 24 00 005	3 991,3
частоктарның терапевт илериниң, участоктарның иатр эмчилериниң, ниити тика эмчилериниң (өг-бүлө илериниң), участоктарның певт эмчилериниң, участок-	395	09	02	520 21 00	83 800,4

тарның педиатр эмчилериниң участок эмчи сестраларының, ниити практика эмчилериниң (өг- бүлө эмчилериниң) эмчи сестра- ларының чедирер немелде эмчи дузазын көргүзериниң саң-хөө хандырылганы					
Социал төлевирлер	395	09	02	520 21 00 005	83 800,4
Кадык камгалалы, күш-куль- тура болгаш спорт талазы-биле өске-даа айтырыглар	395	09	10		1 687 850,0
1991 чылдың июнь 28-те № 1499-1 «Россия Федерация- зынга хамаатыларның медицина камгаладылганының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу	395	09	10	505 17 00	1 687 850,0
Ыяап-ла медицина камгала- дылганының баазалыг програм- мазының иштинге ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр программазының күүселдези	395	09	10	505 17 02	1 687 850,0
Социал төлевирлер	395	09	10	505 17 02 005	1 687 850,0
Шупту чарыгдалдар					1 810 546,7

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың чаа күрүне гимнинин сөзүңге болгаш аялгазынга конкурс эрттирериниң дугайында
2011 чылдың июнь 14 №378 Кызыл хоорай

еспубликаның хамаатыларының саналын
нип көргөш, Тыва Республиканың Ча-
аң чөвүлелиниң болгаш Тыва Респуб-
лика Дээди Хуралының (парламенти-
н) чөвүлелиниң 2011 чылдың март 21-
ады эрттирген №2 хуралының шийтпи-
е дүүштүр Тыва Республиканың Чаз-
аа доктаадыры болза:

Тыва Республиканың чаа күрүне гим-
нинин сөзүңге болгаш аялгазынга
урсту эрттирер.

Мында кошкан дараазында чүүлдерни
алаар:

Тыва Республиканың чаа күрүне гим-
нинин сөзүңге болгаш аялгазынга конкурс
ирериниң дугайында дүрүмү;

Тыва Республиканың чаа күрүне гим-
нинин сөзүңге болгаш аялгазынга кон-
ту белеткээр болгаш эрттирер талазы-
а конкурс комиссиязының дугайында дү-

рүмү;

Тыва Республиканың чаа күрүне гим-
нинин сөзүңге болгаш аялгазынга кон-
курсту белеткээр болгаш эрттирер талазы-
биле конкурс комиссиязының составын.

3. Конкурс комиссиязы (Дамба-Хуурак)
конкурс шилилгезиниң түңнелин 2011
чылдың июль 15-тен орайтатпайн, Тыва
Республиканың Чазанче кириер.

4. 2001 чылдың ноябрь 9-та Тыва Рес-
публиканың Чазаның «Тыва Республиканың
чаа күрүне гимнинин эң эки аялганы
болгаш эң эки сөзү дээш конкурс эрттире-
риниң дугайында» №1336 доктаалын күжүн
чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды «Тувиская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Чазаның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың июнь
14-те №378 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың чаа күрүне гимнинин сөзүңге болгаш аялгазынга конкурс эрттирериниң дугайында дүрүм

I. Ниити чүүлдер

1. Тыва Республиканың чаа күрүне гим-
нинин сөзүңге болгаш аялгазынга кон-
курсту (моон соңгаар—конкурс дээр)
тирериниң сорулгазы болза, Тыва
Республиканың чаа күрүне гимнинин
ияның чаңгыс демнежилге чүткүлүн,
иотчу чоруун, республиказынга болгаш
чонунга шынчызын болгаш ынакшылын
гүзүп турар сөстү болгаш аялганы шилип
ры болур.

2. Бо Дүрүм конкурсту эрттирериниң
а тиелекчилерни шаңнаарының кол-кол
елделерин болгаш чурумун тодарадып
ар.

**II. Конкурсту эрттирериниң негелде-
и**

3. Конкурсту белеткээр болгаш
тирер талазы-биле конкурс комиссиязы
он соңгаар — комиссия дээр) конкурстун
анизакчызы болур.

4. Конкуртка профессионал-даа, бот-
ынгыр авторлар-даа (авторлар коллек-
и), а ол ышкаш Тыва Республиканың
үне демдектеринге сонургалдыг
аатылар-даа киржи болур.

Тыва Республиканың күштүг болуп турар
үне гимнинин сөзүн болгаш аялгазын
ерткеш, конкурсче кирип болбас.

Конкуртка кирген материалдарның
нарынга үнелелди комиссия бээр, күрүне
идектеринге көрдүнген негелделерге
жүп турарын тодарадыр.

5. Конкуртка киржирин күззэн авторлар
торлар коллектив) комиссияга дараа-
нда чүүлдерни кириер:

- фамилиязын, адын, адазының адын,
чта адресин, харылзажыр телефонун
ыткан билдиришкини;
- нотага хөгжүм чогаалын (аялгазын);
- CD дискинде орус болгаш тыва дыл-
рда бижиттинген хөгжүм чогаалын
мни);
- Тыва Республиканың чаа күрүне
имнинин сөзүн орус болгаш тыва дыл-
рда Microsoft Word программага арынны
4 форматка, үжүктөрүн хемчээли 14
гль, одуруглар аразын 1,5 кылдыр
азынга база электроннуг хевирге.

6. Бо Дүрүмнүн 3 пунктузунда айыт-
тылган документилерни чагаа хавынга
суккаш, даштыга «Тыва Республиканың чаа
күрүне гимнинин сөзүнүн болгаш
аялгазының конкурзунга» деп бижимелди
кылып каар.

Хөгжүм чогаалдарының Кызыл хоорай-
да чурттавайн турар авторлары материал-
дарын почта дамчыштыр чорудар. Мате-
риалдарның сөөлгүзүн хүлээп алырда
чоруткан чагаа хавында почта демдээн
барымдаалаар.

7. Конкурсту ийи үе-чадага эрттирер.

Бирги үе-чада — сөзүн болгаш компози-
торларның хөгжүм чогаалдарын база хөг-
жүмчүлдерин бижимелдерин комиссияның
хүлээп алыры болгаш чугаалажып көөрү.
Бирги үе-чаданың түңнелин езугаар, бир эвес
бо Дүрүмнүн 5 пунктузунда айыттылган
документилерни четче кирибзэн болза, ону
моон соңгаар сайгарындан ойталаарының
дугайында шийтпирни комиссия хүлээп алыр.
Бирги үе-чаданы эртип турда гимнинин
сөзүн болгаш хөгжүм чогаалын чедир
ажылдаарын чөпшээрээр.

Ийги үе-чадада комиссия бирги ээл-
чегни эртип келген сөстөрни көөр болгаш
хөгжүм чогаалдарын дыңнаар, сөстүн
болгаш эң эки хөгжүм чогаалының шилил-
гезин ажык бадылаашкын аргазы-биле
шилип алыр, эргежок чугула апарган
таварылгада эң хөй бадылаашкынар алган
авторларга сүмелерни кириер.

Конкурс шилилгезиниң ийден эвээш
эвес тиелекчизиниң аттарын айыткан мате-
риалдарны комиссия Тыва Республиканың
Чазанче сайгарып көөр болгаш Тыва Рес-
публиканың конституция хоойлузунун төле-
вилели кылдыр долдурар болгаш ону чугаа-
лажып көөрү-биле Тыва Республиканың
Дээди Хуралыне (парламентизинче) кириер.

8. Конкуртка бодунун ажылын кириген
комиссия кежигүннери боттарының төле-
вилелдерин сайгарып чугаалажырынга
болгаш ол талазы-биле бадылаашкынарга,
бир эвес комиссия өске шийтпирни хүлээп
албаан болза, киришпес.

9. Авторларның комиссияга кириген
материалдарын эгитпес болгаш сайгарбас.

10. Конкурстун түңнелдерин массалыг
информация чепсектеринге чырыдары
албан.

**III. Конкурстун тиелекчилерин шаң-
наары**

11. Конкурстун тиелекчизинге (тиелек-
чилеринге) акша шаңнаалын тыпсыр.

12. Конкурстун тиелекчилерин шаңнаар
саң-хөө акша-хөреңгизин Тыва Республика-

ның Чазаның доктааткан чурумун езугаар
тускайлаар.

13. Тыва Республиканың Күрүне гимни-
зинин сөзүн болгаш аялгазын доктаадып
тургускан чурум езугаар албан-езуу-биле
хүлээп алган соонда Тыва Республиканың
Чазан автор-биле (авторлар-биле) Тыва
Республиканың Күрүне гимнинин ажыг-
лалының дугайында керээзин чарар.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың июнь
14-те №378 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың чаа күрүне гимнинин сөзүңге болгаш аялгазынга конкурсту белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле конкурс комиссиязының дугайында дүрүм

1. Тыва Республиканың чаа күрүне гим-
нинин сөзүңге болгаш аялгазынга кон-
курсту белеткээр болгаш эрттирер
талазы-биле конкурс комиссиязы (моон
соңгаар — комиссия дээр) Тыва Респуб-
лика-ның чаа күрүне гимнинин хөгжүм
чогаалын шилип алыр талазы-биле конкурс
эрттирер сорулга-биле тургустунган орга-
низастыг орган болур.

2. Бодунун ажыл-чорудулгазынга ко-
миссия Россия Федерациязының Конститу-
циязын, Россия Федерациязының хоойлужу-
дугазын, Тыва Республиканың Конститу-
циязын, республика хоойлужулгазын, а ол
ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

3. Комиссияның составын болгаш оон
даргазын Тыва Республиканың Чазан бады-
лаар.

4. Конкурс комиссиязы сөстөрни болгаш
композиторларның хөгжүм чогаалдарын,
Тыва Республиканың чаа күрүне гимнинин
хөгжүмчүлдерин бижимелин хүлээп алыр.

5. Комиссияның ажылдаар чуруму

Комиссияның хуралдарында сөстөрни
сайгарып көөр болгаш хөгжүм чогаалдарын
дыңнаар, Тыва Республиканың чаа күрүне
гимнинин эң эки сөстөрн болгаш хөгжүм

чогаалдарын улаштыр сайгарар болгаш
Тыва Республиканың Чазанга чугаалажып
көөр кылдыр бадылаашкын аргазы-биле
шилир.

Комиссияның шийтпирин хуралга ки-
ришкен комиссия кежигүннериниң ажык
бадылаашкыны-биле, оларның дорт кир-
жилге-биле хүлээп алыр болгаш прото-
колга долдурар, аңаа хуралдың даргазы
болгаш хуралга киришкен комиссия кежи-
гүннери шупту ат салыр. Бадылаашкынар
саны деңнежи бээр болза, хурал дарга-
зының шийтпирни күштүг болур.

6. Комиссияның ажыл-чорудулгазының
дорт удуртулгазын комиссия даргазы бот-
тандыраар. Комиссияның даргазы чокта оон
хүлээлгезин комиссия даргазының оралак-
чызы боттандыраар.

7. Комиссияның даргазы комиссияның
хуралын эрттирер, комиссияның хүн бүрү-
деги ажылын организастаар болгаш комис-
сия хуралдарының протоколдарына ат
салыр.

8. Комиссияның харысалгазын секре-
тары комиссия хуралдарының белеткелин
болгаш протоколдарын долдурарын
боттандыраар.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың
июнь 14-те №378 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың чаа күрүне гимнинин сөзүңге болгаш аялгазынга конкурсту белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле конкурс комиссиязының составы

А.П. Дамба-Хуурак—Тыва Респуб-
лика-ның Чазаның Даргазының оралакчызы,
даргазы;

О.В. Кольчикова—Тыва Республиканың
Дээди Хуралының (парламентизинин) Дарга-
зының оралакчызы, дарганың оралакчызы
(дугуржулга езугаар);

М.К. Сүрүнчап—Тыва Республиканың
Чазаның Даргазының Канцеляриязының
болгаш Чазан Аппаратының деви-
политиказының эргелелин килдис началь-
ниги, харысалгалыг секретары;

К.А. Бичелдей — Тыва Республиканың
Чазаның чанында ТГШИ-ниң директору,
филология эртемнеринин доктору, про-
фессор;

А.А. Даржай — Тыва Республиканың Ча-
заның Даргазының чөвүлекчизи, Тыва
Республиканың Улустун чогаалчызы;

В.О. Донгак—Тыва Республиканың куль-
тура сайыды;

Д.Т. Дулуш — Тыва Республиканың
Чазаның урер хөгжүмүнүн уран чүүл удур-
тукчузу болгаш кол дирижеру, Тыва
Республиканың алдарлыг артизи;

С.Н. Ириль—Тыва Республиканың
Улустун артизи;

Е.К. Карелина—Кызылдың уран чүүл
колледжизинин директорунун эртем-
методиктиг ажыл талазы-биле оралакчызы,

башкызы, уран чүүл эртемнинин доктору;

Н.Ш. Куулар — Тываның ном үндүрер
черинин кол редактору, Россия Федерация-
зының Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү;

Э.Б. Мижиг— Тыва Республиканың Ча-
заның чанында ТГШИ-ниң улуг эртем
ажылдакчызы, Россия Федерациязының
Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү;

А.А. Монгуш — Тыва Республиканың
Улустун хөөмейжизи, Тыва Республиканың
алдарлыг артизи;

А.С. Монгуш— Тыва Республиканың на-
ционал оркестринин уран чүүл удуртукчузу
болгаш кол дирижеру, Тыва Республиканың
алдарлыг артизи;

Ч.В. Самдан—Кызылдың уран чүүл кол-
леджизинин башкызы, Россия Федерация-
зының Композиторлар эвилелинин кежигүнү;

А.Н. Саратовкина — Кызылдың уран
чүүл колледжизинин башкызы, Тыва
Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг
ажылдакчызы, Россия Федерациязының
культуразының алдарлыг ажылдакчызы;

В.Ю. Сүзүкей — культурология доктору,
Тыва Республиканың Чазаның чанында
ТГШИ-ниң кол эртем ажылдакчызы;

Э. М. Тартан-оол—Тыва Республиканың
симфониктиг оркестринин уран чүүл
удуртукчузу болгаш дирижеру.

ТАР-ның 90 чылынга

ТУРА-СОРУК БЕДИК ТУРГАН

• Хостуг хүрешке Тыва автономнуг областың бирги чери дээш эрткен маргылдааның 50 чылынга Тывага хостуг хүрештин үндезилеттингени, сайзырааны

2011 чылдың май 22-де Тыва областың бирги чери дээш эрткен хостуг хүреш маргылдаазы 50 чыл болур. Бо эрткен маргылдаа хостуг хүрештин Тывага тыптып келгениниң ийи чылында болган. 1959-1961 чылдарны хостуг хүрештин кайы хире өзүп, сайзырап бар чыдарының хыналдазы деп болур. Ол чылдарда Тыва область советиниң эки тура спорт ниитилелиниң болгаш организацияларының эвилелиниң даргазынга О.Донгак ажилдап турган.

Ол үеде Тывага эки тура спорт ниитилелдери ажылын шуудадып, коллективтерге, бүдүрүлгелерге күш-культурага, спортка сонугалдыгларны янзы-бүрү секцияларже хаара тудуп, ниитилелдер кижигүнүгө кириер организастыг ажылды коллективтерге чорудуп турган.

Кызылга аныктарның спорт школазы, эки тура спорт ниитилелдер: «Спартак», «Урожай», «Трудовые резервы», «Буревестник», Хову-Аксы комбинатка «Труд» хостуг хүреш секцияларын ажиткылаан. Хоорайның, областың комсомол комитеттери аныктар ортузунга спортчу маргылдааларны организастап эрттирип турган.

1960 чылдың октябрь 29-та комсомолдун 42 чыл оюнга тураскааткан маргылдааны хоорайның комсомол комитеди эрттирген. 1960 чылдың декабрь 25-те ДСО «Спартактың» бирги чери дээш маргылдаа болган. 1961 чылдың март 26-да Тыва областың спорт соведи аныктарның спорт школазының бирги черин эрттирген.

1961 чылда хоорайның комсомол комитединиң кубогу болган. Ол чылдарда областың хостуг хүрешке маргылдаазы чүгле Тыва иштинге эвес, өске областар, крайларже үнүп хүрежип турар апарган. Аар деңзилерге национал хүреш мөгелери хостуг хүрешке команда аайы-биле киржип турар апарган. «Тывага хостуг хүрештин үндезилекчилери» деп номда эң-не баштай хоорайның бирги черинге, обласка хостуг хүрешке шыырак хүрежип, бирги черни тиилеп ап чораан мөгелер кирбейн барган. Оларның ады, фамилиязын билир шаам-биле, каксы-даа болза, сактып, маңаа адап көрейн.

Кызылдың №2 школазының өөреникчилери Марталай Ооржак, Калинин-оол Куулар, Делгер-оол Чооду, Сергей Седен-оол. Областың бирги чери дээш хүрешкен

мөгелер: Н.Бедарев, В.Крипан, И.Вильман, Н.Таскараков, В.Винников, Н.Мерешко, М.Платонов, П.Иванов, В.Шикин, Г.Гусев, Орус-пай, Хомушку, А.Саая, Темир-оол, Билчит, Көк-Дог. Бо одуругларның автору мөге Көк-Дог-биле ыраккы чөөн чүктүн шериг округунун спорт ротазынга кады шериг эрттирген бис. Ол самбо хүрешке шериг округунун Хабаровск крайның чемпиону, Тывага хостуг болгаш тыва хүрешке хоорай чемпиону чораан.

Областың бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазы 1961 чылдың май 22-де культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының стадионунга ажык шөлге гимнастика маттарындан чаткан дөжек (хевис) кырынга эгелзэн. Хостуг хүреш хевистер (ковер) ынчан чок турган. Ону чүгле 1963 чылда Тывага Сибирь зоназын эрттирерде ийи ковер эккелген. Маргылдаага киржип турар мөгелерниң аразында обласка болгаш хоорайлар аразында болгулаан улуг-улуг маргылдааларның киржикчилери база аныак мөгелер боттарының күжүн шенежип келгеннер. Ынчан май айның төнчүзү кааң хүн болган. Элезин кырынга чаткан дөжек хевис хүрешкен мөгелерниң ээдин оя чип турар кылдыр изип кээр, өрт машиналары-биле суг чаштырып тургаш, хүрештин бирги хүнүн ажык дээр адаанга эрттирген. Судья коллегиязы ийги хүнүн маргылдаазын, изигден дезип, хоорайның күш-культура бажыңының улуг залынга эрттирер деп ийитпирлзэн. Ынчангы хостуг хүреш маргылдаазының кол судьязы Изаил Хасанов турган. Өске судьялар механизация училищезиниң тренери Павел Петров, тренерлер Н.Мерешко, М.Платонелчов база эки тура спорт ниитилелдериниң төлээлери киржип, организастап эрттиргеннер.

Маргылдаа бир дугаар эртип

турар-даа болза, бедик организастыг деңгелге эрткен. Областың бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазын эрттирген бо хевирниң хүрежин Тывага нептередип сайзырадырынга улуг идигни берген. Ол үеде стадионга көрүкчүлөргө хөй национал хүреш болганы-биле дөмей-ле, бичи, элээди оолдар харын-даа чоогунда ыяштар баштарынче үнүлөй бергилзэн. Хүреш аныктарга ол хире солун болган. Мөгелерниң хүрежи доозулган соонда, судья коллегиязы түнелди үндүрүпкен. Хостуг хүрешке областың бирги чери дээш ийи хүн үргүлчүлзэн спортчу демиселдин түнелдинде команда талазы-биле бирги черни 13 санның 7 кижиге составтыг «Урожай» ниитилели алган. Ол команданың ындыг чедиишкини ооң тренери, ССРЭ-ниң спорт мастери Изаил Хасановтан база улуг хамаарылгалыг. Ийги черни «Спартактың», үшкүзүн Кызылдың механизация училищезиниң мөгелериниң командазы алган. Деңзи аайы-биле бирги черни Ооржак, Чооду, Бардан, Билдей, Шикин, Гусев болгаш Крипан олар алганнар. Чемпионнарда дипломнарны, өртектег белектерни болгаш чемпион деп тускай демдектерни тывыскалыан. Чогум хостуг хүреш Тывага 52 чыл бурунгаар үндезилеттинген болуп турар. Ооң дугайында «Тывага хостуг хүрештин үндезилекчилери» деп номда делгереңгейи-биле бижзэн. Ол номда хостуг хүрешке областың бирги черин май 15-17 хүннеринде эрткен деп арай частына бижиттинген. Чамдык баштайгы хоочун мөгелерниң (чемпионнарның) допчу намдары кирбейн барган дээрден башка, Тывага хостуг хүреш 1959 чылдың январь айда бирги организастыг маргылдаазының эрткени-биле үндезин базымын эгелзэни билдинип турар. Оон ыңай орус дыл кырында үнген спортчу «50 лет вольной борьбе в Туве» деп журналда онза, чараш каасталгалыг өңүг чуруктарлыг Тывага хостуг хүреш школазының 50 чыл оюнга тураскааткан Тываның эңне шылгараңгай Россия, Европа, делегей чемпионнары, олимпий оюнунун киржикчизи Лориса Ооржакты баштадыр тодаргайы-биле чырыдып бижзэн.

2009 чылдың декабрь 17-19

хүннеринде «Сүбедей» спорт-комплекске хостуг хүрештин хоочуннары эр, кыс мөгелер аразында Тыва Республиканың чемпионадын Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт агентилелиниң удуртулгазы бедик организастыг деңгелге эрттирген. Бо чемпионаттың бедик деңгелге эрткени Тыва Республиканың хүреш федерациязының президентизи Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун бодунун оралакчылары-биле дорт киржилгези, хоочуннары, мөгелерни хей-аът кириген. Хостуг хүрештин үндезилекчилеринге Чазак шаңгалын бедик байырлыг байдалга тывыскалы, чемпионнарда шаңгалдарны Чазактың оралакчы даргалары, Чазак кижигүннери тывыскалы мөгелерни-даа, көрүкчүлөргө-даа өөрткен. Хостуг хүрештин 50 чыл болган ою хоочун мөгелерни хүндүлөп шайлатканы-биле доозулган.

52 чыл бурунгаар тывылган хостуг хүрештин баштайгы маргылдаазын тускай спортзал чогу-нун хараазындан ажык дээр адаанга хүрештирер ужурга таварышкан. Тывага эрткен Сибирь зоназынга келген мөгелерни национал театрының сцена кырынга хүрештирген. Хөй чылдар эрткен. Баштайгыларның бирээзинден хостуг хүреш улуг сайзыралды ап, чаа-чаа спортзалдар туттунуп, кыс мөгелер безин тренировкалап хүрежир тускай залдыг апарган. Үе аайы-биле аныктарны хан-дамыр сайзыралынче, спортка кадыкшылды, кадык-чаагай чуртталгаже чүткүлдү оттуруп, арага, таакпы, наркотиктерге алыспас кылдыр кижизидип, талантыг аныктарга тренер-башкылар спорттун чажыктарын айтып берип өөредип, аргазуулдарны улам байыдып, хостуг хүреш бистин республикага ам-даа сайзыраарыга бүзүрелди Россия, Европа, делегей маргылдааларына тиилелгени чедип ап, чемпионнап турар мөгелерниң көвүдээни, ам болур олимпий оюнунарының киржикчилери ам-даа хөй болурунга бүзүрел улуг.

Марталай ООРЖАК,
эң чиик деңзиге Тыва областың, АССР-ниң 1961, 1962, 1963 чылдарда чемпиону.

АРЖААННАРЫВЫС ҮНЕЛИГ

• Хоочуннун бодалдары

Тыва — ак-көк даглар чурту болгаш кончуг байлак оран. Ооң эртинелериниң бирээзи — аржаан суглары.

Шаандан тура тыва чон аржааннарда чүдүп, чалап ижи, сүзүлөп, кирип, мага-бодун каксып, аарыг-аржыындан адырлып ап чораан. «Оларның хуулгаазын күжү чүдөл?» деп, айтырыг эртемденнерниң кичээнгеин хаара туткан. 1990 чылда Бай-Тайганың Шивилиг аржаанының эм шынарын Новосибирск, Томск хоорайдан келген эртемденнер шинчилээш, оларның тургузуунда химиктиг дустарның, газтарның барын тодараткан.

Шивилиге аржааннап тургаш, ырактан келген эртем ажылдакчы-

ларындан Белдир аржаанын шинчилеп коорун диледим. Олар Белдирниң тургузуун хынааш, эм шынар чок аржаан-дыр деп келгеннер. Мергежилим чер-биле холбаалыг болгаш, аңаа арай чөпсүн-медим. Мээң билип турарым-биле, ол аржаанның сүр күжү — янзы-бүрү металлдарда. Бодалымны чугаалаарымга, металлдар шинчилээр херекселивис чок дээр болду. 1970 чылдарның ортан үезинде шинчилелден база чүү-даа үнмээн дижир чүве.

Ынчалзажок чон аржаанга ки-

рип, кадыының байдалын экижидип ап турган, ам-даа эмненмишаан. 1965 чылда Саян артындан ийи колдуктааштыг орус херээжен келгеш, буттарын каксып тургаш, сегереп үнген. Чоруурда даянгыштарын терек будуунга азып кааш, чорупкан. Белдирни адап-сурап кайыын-даа, кандыг-даа кижилер кээп турду. 1995 чылда туруп албас, дүрер-орунга чыдар, улгады берген ие кижини төрелдери экелгеш, ол аржаан суун саваларга чалап алгаш, олче саарып, домнап турган. Кады чораан улузу бир эртен көөрге, орундан тура албас кижизи майгын чанында кылаштап турган. Бай-Тал суурнун девискээ-

ринде Шивилиг, Белдир, Кара-Дыт база чонга шоолуг билдинмес Суглаар деп аржааннар бар. Тус черниң суму чагыргазы Суглаарның шоргазын кылдырып, аржаанчыларга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр болза, чон ооң ажыын көрүп, кадыкшылын быжыглап эгелей бээр.

Ынчангаш чагырга черлери мээң бо чагаамны өөренип көрүп, Тываның аржааннарын улам шинчилеп сайзырадыр херекке үлүүн кириштирер боор дээрзинге идегелим улуг.

К.МАҢНАЙ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

«Шынга» чагаа

МЭЭН
ШИНЧИЛЕЛ
АЖЫЛЫМ

Чаа доозулган өөредилге чылында Кызыл хоорайның школаларының эге класстар өөреникчилериниң аразында «Мен өртемчейин шинчилеп тур мен» деп эртем-шинчилел конференциязы болуп эрткен. Мен аңаа киришкен мен. Конференцияны Кызылдың №2 школазының баазазынга эрттирген. Аңаа киришкен дугайында ам чугаалап көрейн.

Мээң шинчилел ажылымның эге ады «Ирбис — Тывавыстың үнелет четпес эртинези». Удуртукчу башкымны Ольга Седип-ооловна Сандак дээр. Бодум диизимге дыка ынак болгаш, ирбис дугайында теманы шилип алган мен.

Ирбис чүгле бедик дагларга чурттаар. Орус дыл кырында ону «снежный барс» дээр. Бедик дагларның чоргаар чурттакчызы аажок чараш чаңыг. Ол бичи динистер ышкаш киргирээр. А динистерниң киргирээр дээр, сеткил ханган, таарзынганын илереткени ол болуп турар. Ирбис Тываның дагларында, бойдузунга таарзынганын шак ынчаар илередип турары ол боор. Хөртүк кырынга бедиктерден чуңгулап баткаш, даванының кырынга туруптар. Ол — ирбистин оюну.

Шинчилел ажылын кылырынга менээ «Убса-Нур оргулаажы» эртем-шинчилел төвүнүн директору В.И.Канзай методиктиг литература-биле дузаны көргүскен. Ол чаа номнарда ирбистин Тывада кайда чурттап турарын, чүнүң-биле амыдырап турарын, кандыг бергелерге таваржып турарын билип алгаш, бодумнун үе-чергем уругларга чугаалап берип, таныштырган мен. Ол ышкаш ирбистин чоокку чылдарда Бай-Тайганың Кара-Хөлге сарлыктарже халдаанының дугайында номчааш, ында Дөргүн-Аксы деп черни кырган-авамның ада-иезиниң чурттап чораан кыштаа деп база билип алдым. Делегейниң эң улуг динистериниң бирээзинге төтөглекчилер дегбес болза, ол кижилерже халдавас.

Ыдыктыг Биждилге Чаяакчының азаашкыны бар: «Бөрү хураган-биле кады чурттаар, ирбис анай-биле кады чыдар. Бызаа, аныак арзылаң база кады турар, оларны бичи уруг чедип чоруур» (Исаия 11/60). Шак ол үениң келирин өөрүшкү-биле манап турар мен.

«Тываның тос эртинези» деп мөөрейге ирбис дээш бадылаан мен. Интернеттен ирбистин чараш чуруктарын база үндүрүп алган мен. Мээң эртем-шинчилел ажылынга сонугалымны ада-ием, сандык кижизидикчи башкым Светлана Михайловна Телешина, класым башкызы О.С.Сандак база хөгжүм школазында чадаган башкызы Чодураа Семис-ооловна Тумат олар оттуруп, арга-сүмезин бергеннер.

Ам чайгы дыштанылга чоруп турар. Лагерге, хоорайга, көдээ черлерге дыка солун хайгааралдарны кылып болур үе бар. Ынчангаш үе-чергем оолдар, уругларга солун, ажыктыг кылдыр ойнап-хөгөп, дыштанып алырын күзээр-дир мен.

Салима МОНГУШ,
№3 ортумак школаның 3-кү класчызы.
Кызыл хоорай.

муниципалдыг районнун уставыга өскерилгелер болгаш
немелделер кириринин дугайында

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууну Кожуунунуң төлээлекчилер Хуралының шиитпири

2011 чылдың март 9 №3 Кызыл-Мажалык суур

«Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууну» муниципалдыг районунуң
уставына өскерилгелер болгаш немелделер кириеринин дугайында

(Уланчызы. Эгези 7-ги арында).

11. Кожуун чагыргазының даргазының керээге үндезилеп чардынган бүрүн эргелери дараазында таварылгаларда хуусаадан эрте доостур:

- 1) өлгенде;
- 2) бодунуң күзели-биле халажылгаже үнгенде;
- 3) бо чүүлге дүүштүр керээни үскенде;
- 4) «Россия Федерациязының хамаатызы болбайн барганда, даштыкы күрүнениң — Россия Федерациязының делегей керээзинин киржикчизинин, аңаа дүүштүр даштыкы хамааты тус чер бот-башкарылга органына соңгудар эргелиг, даштыкы күрүнениң хамаатызы болганын азы ооң Россия Федерациязының делегей керээзинин киржикчизи болбайн турар өске күрүнениң девискээринге доктаамал чурттаар эргени алган азы ындыг документилик, аңаа дүүштүр даштыкы күрүнениң хамаатызы болуп турар Россия Федерациязының хамаатызы тус чер бот-башкарылга органына соңгудар эргелиг кижинин хамааты эргези дүшкенде;
- 5) судтуң ажылдал шыдаас азы ажылдаар аргазы чедишпес деп санаанында;
- 6) судтуң ис чок чиккен азы өлгөн кылдыр чарлатынган деп санаанында;
- 7) судтуң аңаа хамаарыштыр буруудаткан шииткелинин хоойлу езуугаар күштүг болуп киргенде;
- 8) доктаамал чурттаары-биле Россия Федерациязында үнүп чорутканда;
- 9) Россия Федерациязының хамаатызы болбайн барганда, даштыкы күрүнениң — Россия Федерациязының делегей керээзинин киржикчизинин, аңаа дүүштүр даштыкы хамааты тус чер бот-башкарылга органына соңгудар эргелиг, даштыкы күрүнениң хамаатызы болганын азы ооң Россия Федерациязының делегей керээзинин киржикчизи болбайн турар өске күрүнениң девискээринге доктаамал чурттаар эргени алган азы ындыг документилик, аңаа дүүштүр даштыкы күрүнениң хамаатызы болуп турар Россия Федерациязының хамаатызы тус чер бот-башкарылга органына соңгудар эргелиг кижинин хамааты эргези дүшкенде;
- 10) шериг албанынче келдирткенде азы ону солуур шак ындыг хамааты албанче чорутканда;
- 11) «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптеринин дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр боттандырбышаан, кожууну эде тургусканда, дүжүргенде.
12. Кожуун чагыргазының даргазы-биле керээни талаларың дугуржулгазы-биле азы дараазында билдиришкенинге үндезилээш, судтуң шиитпири-биле чарып болур:

- 1) кожуунуң төлээлекчилер Хуралы азы кожуун баштыны — тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээри-биле холбашкан кезээнге, а ол ышкаш бо чүүлде доктаадып тургускан кызыгаарлааш-кыннарны сагывааны-биле;
- 2) Тыва Республиканың Баштыны—Чазааның Даргазы—Федералдыг хоойлулар-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле муниципалдыг районунуң тус чер бот-башкарылга органынче дамчыткан чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандырынга хамааржыр кезээнде керээниң негелдезин хажытканы-биле холбаштыр;
- 3) кожуун чагыргазының даргазы—кожуунуң тус чер бот-башкарылга органының болгаш (азы) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының керээниң негелделерин хажытканы-биле холбаштыр.
- 7) 31 чүүлдүн 2 кезээн дараазында эдилге-биле бижир:

«Барыын-Хемчик кожуунуң соңгудла комиссиясы бадыйлар эргелиг 10 кижигүндөн 5 чыл хуусаада тургустунар».

8) 38 чүүлде:

«38 чүүл. Тус чер бюджетинин орулгалары».

а) 3 кезээниң 2 абазын ап кааптар.

2. Шилчилгелиг негелделер.

Бо шиитпирни хүлээп алырының мурнунда тургустунган кожуунуң төлээлекчилер Хуралы төлээлекчилер Хуралының чаа составын соңгуурунга чедир бодунуң бүрүн эргелерин күүседир.

Бо шиитпирни хүлээп алырының мурнунда соңгукан кожуун баштыны төлээлекчилер Хуралының чаа составын хевирлеп тургузарынга чедир бодунуң бүрүн эргелерин күүседир.

Кожуунуң чаа соңгукан баштыны кожуунуң төлээлекчилер Хуралының даргазының бүрүн эргелерин күүседир.

Барыын-Хемчик кожуунуң чагыргазы Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык сумузунуң тус чер чагыргазының бүрүн эргелерин, бир эвес Кызыл-Мажалык сумузунуң уставында көрдүнгөн болза, кожуунуң төлээлекчилер Хуралының чаа составының тургустунган хүнүндөн эгелеп күүседир.

3. Бо шиитпир ону күрүне бүрүткелин эрткен болгаш албан-езуу-биле парлаан соонда күштүг болуп кирер.

Кожуун баштыны—Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууну» муниципалдыг районунуң чагыргазының даргазы И.С.ИДАМ-СЮРЮН.

ДЫҢНАДЫГ

Мен, Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунуң мурнунда турган «Саянский» совхозунуң черинин өңчү үлүүнүң киржикчизи Аңый-оол Колбакович Норжуңма, мурнунда турган «Саянский» совхозунуң өңчү ээлеринин киржикчилеринин хуралын 2011 чылдың август 10-да 14.00 шакта чыып тур мен.

Хүн айырыы: чер үлүглеринин күсели-биле бирги ээлчегде хуваагынга көрдүнгөн чер участок арын тодарадыры.

Хурал Өөк чумузунуң чагыргазының бажынының чанынга болур. Өңчү ээлеринин киржикчилери боунга чер үлүүнге эргезинин дугайында херечилелин болгаш бодун бадыйткан документин ап алыр. Бир эвес төлээлекчи кижиге келир болза, чогуу чурум езуугаар долдурган бээр-редилге бижиктиг болур.

Аңый-оол Колбакович Норжуңманың төлээзи Виктор Николаевич Азараков.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер—2-18-10, культура, өөрелдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, окулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8650. Чагыг 72. Номери парлагаже дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Хүндүлүг Никита Хокпалдаевич!

Уттундурбас хүн, Силерниң төрүттүнген хүнүңерни таварыштыр кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны күзевишаан, байырымны чедирип ор мен, хүлээп ап көрүңер!

Төрүттүнген хүн дег ындыг өөрүнчүг байырлал кижиге черле турбас, ол хүн бүгү-ле эки чүүлдер кижиге мөөңнеттинер, сагыш-сеткил чырыткылыг, чаагай болур. Ындыг хүн Силерге — ИЮЛЬ 1.

Силер каяа-даа ажылдап чорааш, удуртур ажылдарга аргадуржулганы чедип алган, өскелерге үлегерлиг, бедик мергежилдиг апардыңар. Эртемиңер өөредилге, ооң шынарын экижидери, ада-ие, өг-бүлө-биле, хөй-ниити-биле доктаамал ажылдаары, амгы үениң негелдезинге дүүшкен аныяк башкы кадрлар-биле шилилге кол сорулга болур.

Ал-бодуңарга, өг-бүлөңерге чаагай кежикти, быжыг кадыкшылды күзедим!

Оолак Даржааевич КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Чөөн-Хемчик кожуун, Чыраа-Бажы сумузу.

«ЗАРЯ» ЭЖИНДИРИП ЭГЕЛЭЭН

Чедери берге Тожуге «Заря» теплоходтуң бо чылдаг эжиндиришкенин сезонунда баштайгы рейизи июнь 26-д болган.

Чонну аргыштылары-биле регион бюджетинден хем транспортунга берип турары субсидияларның ачызында Енисейниң бажында суурлар-биле доктаамал аргыжылганы боттандырып эгелээ. 2011 чылда ол сорулгаларга Чазак 2 млн. рубльди көргөн. Тоора-Хем суурнуң чурттакчылары теплоходка Кызыл чедип алыры-биле 879 рубльди төлээр, ол дээр-ге хостуг өртөктөн барык үш катап чик болуп турар.

ТР-ниң Орук-транспорт комплекзинин яамызының дыңнатканын езуугаар алырга, бо чылын Енисейлеп чонну кара чангыс хуу компания аргыштырар. Кызылдан Тожуга чедир автомобиль оруун туткан соонда хем суднозу бергелерге таварышкан. 2010 чылда Тываның судно компаниязы дүжүп калган.

Теплоходтуң ээзи Владимир

Донецтин чугаалап турары-биле алырга, черге чоруур транспорт биле чижилгени шыдап эртер биле ооң компаниязы маршруттар схемазын эде көргөн, ооң графикинге кожуун иштинге аргыжылганы база киирген. Моон соңга «Заря» эң бичии безин суур бүрүңге доктаар апаар, ооң улмындан өртөктөр база өскерилге Кызылдан Севи чедир эжиндире, орук өртээ 1165 рубль болу а Ырбандан Ий чедир—282 рубль. Ийден Тоора-Хем суурга пассажир 89 рубль-биле чедип келир.

Оон аңгыда хемге эжиндирчилер балыктаарынга ынак тирстерни база кичээнге алганар, тайга-даскыл черлерге дытаныкчылар Енисейлеп чедип болур.

Кызыл—Тоора-Хем аразының хостуг өртээ 2114 рубль, а чаттарга ол ийи катап чик болур.

ХҮРЕШ. БЕЛЕТКЕЛДЕР

Делегейниң көшкүн чоннарының национал хүреш талы-биле маргылдааларына белеткел Тывада эгелей берге

Тыва күрүнениң тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерге кириштир делегейниң көшкүн чоннарының национал хүрешке делегей маргылдаазы бо чылдың август 13-14-те Кызылга болур.

Ол хемчеглерни эрттиреринге белеткел ажылдарының айтырыын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хууракка болган чөвүлел хуралга чугаалашкан.

Тыва Республиканың аныяктар херектеринин болгаш спорт талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы Радислав Наважаптың дыңнатканын езуугаар алырга, маргылдааларга белеткел талазы-биле ажылчын бөлүк Моол Республикага чораан, ол чурттуң спорт сайыды Наранбаатор-биле, моол хүреш федерациязының оралакчы президенти Данзан-биле, «Хох-Сулд» компанияның оралакчы президенти Ундес-биле ужурашкан.

Чугаалажышкыннар үезинде маргылдааларны эрттиреринин үезин болгаш чурумун дугуруш-

кан. Маргылдаалар тыва болгаш моол национал хүрештерге бол дээрзинге талалар чөпшээр кеннер. Хөй-хөй регионнарда спортчулар киришсин дээш мо тала хурештин дүрүмнерин чамдык өскерилгелерни кириг Чижээ, 85 кг чедир болгаш оон өдөнзилг мөгелерге ийи дең категориязын тургускан.

Тыва болгаш моол спортчулардан аңгыда, Кыдат Улус Республикада Иштики Моолдун, Казакстан, Киргизияның, Бурятия, Калмыкия, Алтай, Хакасия республикаларының төлээлери кириг көрдүнүп турар.

Август 15-те Наадым байырылынга хамааржыр хүреш маргылдаазына чүгле тыва спортчул кириг.

Чазакка болган чугааның түнлинде чөвүлел хуралдың киржикчилери спортчу делегациялар хүлээп алырының талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээр дугурушканнар.

ТР-ниң албан-езууну сайтында

«ЭНЕРГОТУДУГ» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел КВАРТИРАЛАРНЫ ТУДУГ КЫЛЫКЧЫЗЫНДАН

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч, 3 кв.	3	97,80	11,50	2,3,4

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422) 4-85-29,
8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит»,
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК
09304740.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш маңалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа актылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.